

Een 15de-eeuws handschrift over de Agneskerk te Cothen

Ad van Bommel*

Classes

Het is 21 juni 1659 en de predikanten van de hervormde gemeenten in zuidoost-Utrecht zijn bij elkaar gekomen in Wijk bij Duurstede voor hun driemaandelijks vergadering van de Classes Rhenen-Wijk. De vergadering duurt meestal twee dagen. De classes is opgericht eind 1619, vlak na de synode van Dordrecht waarop een andere kerkorde in ons land is vastgesteld. Een belangrijk agendapunt vandaag is de voordracht aan de Staten van Utrecht voor een nieuwe koster, tevens schoolmeester, van Cothen. Er blijken twee kandidaten te zijn, Michiel Berendsen [Scholman] en Jacob Hendricksen Munx. Michiel wordt namens de gemeente voorgedragen door Godefridus Dellius, dominee te Cothen van 1641-1680. Hij is de schoonzoon van de overleden koster, Peter Willemsen. Jacob wordt voorgedragen door Cajus Bartrant Brockdorff, heer van Doorn etc., in zijn hoedanigheid als vader van Cajus Laurentius Brockdorff, domproost te Utrecht.

De domproost is een belangrijk man want hij is ambachtsheer van onder meer Cothen. Dominee Dellius weet dit en hij heeft zwaar geschut meegebracht. De classes krijgt van hem een authentieke copie van een oude akte over 'het recht der Gemeynte [van Cothen] in het [zelf] beroepen van een coster'! Dat stuk dateert van 20 juli 1446 en het recht is verleend door de toenmalige domproost, Gijsbert van Brederode. De classes is overtuigd en

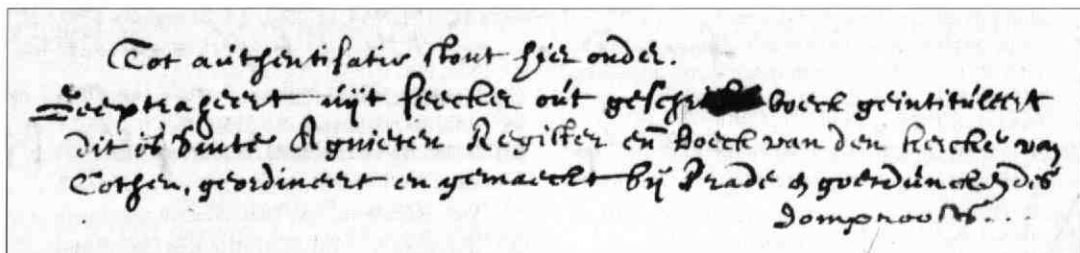
draagt Michiel Berendsen voor die kort daarna ook officieel wordt benoemd.

De notulen van de classes zijn uitgebreid, - in mijn ogen - soms hilarisch, én nauwgezet. Vermeld wordt dan ook dat in de copie van dominee Dellius staat wat de bron ervan is. Die bron is een boek dat is getiteld: 'Dit is Sinte Agnieten Register ende boeck van den kercke van Cothen'. Het recht staat op folio 11 en op folio 23verso.¹

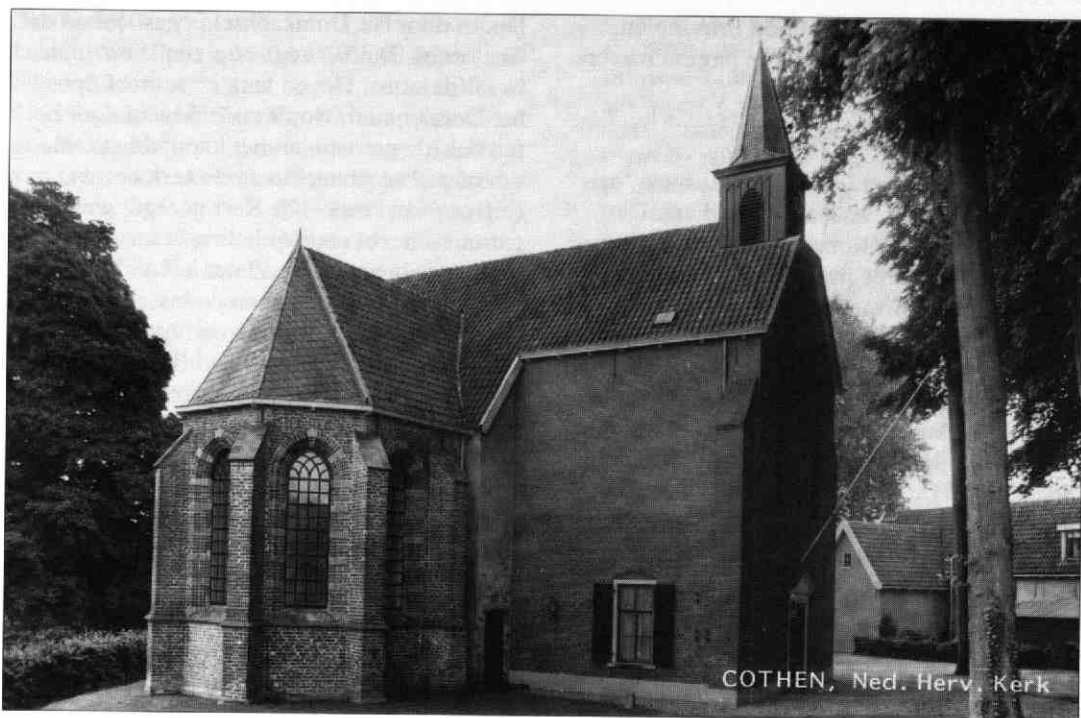
Zoeken met een lampje

Toen ik die titel op me liet inwerken, ging er een lampje branden. Ik ken een verwijzing naar een oud kerkelijk boek te Cothen. Wat is het geval? Dekker schrijft in zijn boek over het Kromme-Rijng gebied (1983): "De kerk van Nederlangbroek zal als dochterkerk van Doorn nog wel gedurende de 12de eeuw gesticht zijn en dat betekent dat ook de kerk van Cothen [aan de Brink] op zijn laatst uit die eeuw dateert. Al wordt deze parochie pas omstreeks 1325 voor het eerst in de bronnen vermeld en duidt het patrocinium van S. Agnes niet op een bijzondere oude kerk ...". In een voetnoot verwijst hij voor de naam van de patroonheilige naar een door Voets gememoreerd vijftiende-eeuws handschrift van Daniël van Nieuwaal.² (Overigens is mij een eerdere vermelding van de parochie bekend en wel uit 1302³.)

Voets was ooit kapelaan te Cothen en heeft in 1949 een uitgebreid artikel gepubliceerd over katholiek Cothen⁴. In zijn artikel noemt hij het

Deel van de notulen van de Classes waarin wordt gerefereerd aan het 'Sinte Agnieten Register ende boeck van den kercke van Cothen' (HUA: NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 84, 21-6-1659)

NH-kerk Cothen (Ansichtkaart, circa 1987. Collectie auteur)

handschrift van Van Nieuwaal dat volgens hem in het huisarchief van kasteel Rijnestein aldaar, aanwezig zou moeten zijn. Hij baseert zich op een boekje van de Schalkwijkse pastoor Hofman over Rijnestein⁵. Hofman heeft dit boekje in eigen beheer uitgegeven in 1904. Het is bijzonder zeldzaam.

Hofman maakt op zijn beurt gebruik van een publicatie van de hoogleraar A. Matthaei (of Matthaeus) getiteld *Fundationes et Fata eccles.* Nadere bibliografische gegevens ontbreken. Hofman zegt dat daarin wordt gemeld dat Daniel van Nieuwaal een handschrift heeft gemaakt en dat “op zijnen heem [Rijnestein] zorgvuldig heeft bewaard”. Dit handschrift is daar - volgens Hofman - nog door de genoemde hoogleraar gevonden en het bevat informatie over de kerk - ik citeer - “des H. Jonckvrouwen St. Agnieten” in Cothen. Zoeken via internet in allerlei bibliotheekbestanden leert dat Hofman de volgende publicatie moet hebben gebruikt: *Fundationes et fata ecclesiarum, quae et Ultratjecti, et in ejusdem subirbiis, et passim alibi in dioecesi, libri duo...* Deze publicatie is in 1703 te Leiden gedrukt bij Sebastiani Schouten. Gelukkig

blijkt het aanwezig te zijn in de uitgebreide bibliotheek van Het Utrechts Archief. De pagina's 551-558 gaan over de *ecclesiae Cottenae* en zijn deels in het Latijn, deels in het Nederlands. Geciteerd wordt onder meer uit - inderdaad - het handschrift van David van Nieuwaal. Vooral de herbouw en verfraaiing van de kerk in periode 1460-1465 komt aan bod. We kunnen er bijvoorbeeld uit afleiden dat er in 1463 elf boeken in de kerk waren. Tot mijn grote verrassing krijgt ook de bovengenoemde in de notulen van de classes gememooreerde acte van 20 juli 1446, aandacht! Sprake is van de ‘H. Jonckvrouwen St. Agniete’ kerk van Cothen.

Hofman is niet de enige die de pagina's over Cothen in de publicatie van Matthaeus heeft gezien. In 1719 verschijnt een drielidig boek van de hand van H.V.R (H. van Rijn) over de geschiedenis van het bisdom Utrecht. Van Rijn wijt in het tweede deel een aantal pagina's aan Cothen. Uit de tekst, hij noemt het handschrift van Van Nieuwaal, is op te maken dat hij de publicatie van Matthaeus moet hebben gebruikt. Dit geldt ook voor het zesdelige werk van Van Mieris (1725-1726) over de kerkelijke

historie der Zeven Verenigde Provinciën. Het tweede deel bevat enkele pagina's over Cothen.⁶

St.-Agnes

Agnes komt van het Griekse *hagnos* wat 'heilig, zonder schuld, rein, kuis' betekent. De heilige Agnes, een Romeinse maagd en martelares uit de derde eeuw, is één van de meest bekende heiligen van de westerse christelijke kerk. De vele Agnieten/Agnes-kloosters en kerken in ons land wijzen daarop. Zo was er een Agnietenklooster in Utrecht, een Agnesklooster in Amersfoort en in Rhenen. Zij is waarschijnlijk rond het jaar 305 gedood op de brandstapel. De heilige Agnes is de patroonheilige van hoveniers, jonge meisjes, verliefden en verloofden. Ze wordt dikwijls afgebeeld met een lam ('het lam gods' = Christus).⁷

Zoals aangegeven, is Dekker van mening dat het patrocinium van St.-Agnes niet op een bijzonder oude kerk duidt. Ik wijs er echter op dat de Utrechtse kerk een hele oude band met Agnes heeft. Immers bisschop Balderik heeft in het jaar 964 vanuit Frankrijk relieken van St.-Agnes laten overbrengen naar de Domkerk te Utrecht. Op een kalender uit circa 1150 met (achttien) heiligen waarvan de feestdag in Utrecht werd gevierd, staat ook de heilige Agnes (21 januari). Overigens komt haar naam niet voor in een Utrechtse litanie - met twaalf heiligen - van omstreeks het jaar 1000.⁸

Het gebied van Cothen behoorde vanouds tot de (uitgebreide) bezittingen van de Utrechtse kerk. Rond 1040 is een deel van die bezittingen verdeeld tussen het kapittel van Oudmunster en het Domkapittel (gelieerd aan de Domkerk). Aan het Domkapittel kwamen onder meer bezittingen te Doorn (met een al in de negende eeuw genoemde kerk), Cothen en Amerongen. Rond 1200 vond binnen het kapittel een verdere verdeling plaats. Als gevolg daarvan kwamen genoemde bezittingen aan het hoofd van het Domkapittel, de proost⁹. Dit is ook de achtergrond van het feit dat de dwars door Langbroek lopende aloude weg Doorn-Cothen op een gegeven moment de Domproostenweg werd genoemd¹⁰. Deze weg dateert van vòòr de ontginning van Langbroek (tussen circa 1125 en 1150).

Aannemelijk is dat de kerk van Cothen, vanuit

Doorn door het Domkapittel is gesticht en dat dan - zoals Dekker zegt - op zijn laatst in de twaalfde eeuw. Dat de kerk is gesticht door het Domkapittel, wordt onderbouwd door het feit dat (de proost van) het kapittel het collatie- of patronaatsrecht van de kerk bezat (bijvoorbeeld in 1342). Kort gezegd, was het patronaatsrecht eertijds het recht om zelf een pastoor te benoemen en later het recht om een pastoor ter benoeming aan de bisschop voor te dragen. Dit recht kwam in de regel degene toe die een kerk in eigendom had (bijvoorbeeld door stichting) of had gekregen (bijvoorbeeld door schenking). Dat het Domkapittel bij de stichting van de Cothense dochterkerk een bekende heilige uit de eigen Domkerk tot patroon-, tot beschermheilige ervan heeft gekozen, is mijns inziens dan ook goed voorstelbaar.¹¹

Broederschap

In de kerk in Cothen werd niet alleen een bijzondere plaats toegekend aan de heilige Agnes maar ook aan Onze Lieve Vrouwe (OLV) en aan de heilige Severijn (leefde in de vijfde eeuw). We weten dit omdat in 1544 sprake is van de broederschap van OLV en St.-Severijn. Dit is overigens de enige mij bekende vermelding van deze broederschap. Wel wordt in 1474-1475 genoemd de OLV-kapel aldaar. Volgens De Graaff, die een artikel over broederschappen in Utrecht heeft geschreven, was een broederschap een organisatie van religieuze leken. De meeste zijn gesticht in de late middeleeuwen. Het zijn organisaties waarin leken, ik citeer De Graaff, "uiting konden geven aan vormen van vroomheid, die hun zieleheil moesten garanderen". De broederschap had in de kerk een eigen kapel met een altaar. Bijna alle broederschappen zijn in 1580, toen de katholieke godsdienst werd verboden, opgeheven. In Houten echter bestaat nog steeds een broederschap die weliswaar geen leden meer heeft maar wel bezittingen. Volgens De Graaff had bijna elke parochie één of meer broederschappen. In zijn inventarisatie ontbreekt overigens de Cothense broederschap. Die broederschap telde in 1544 minimaal 24, met naam genoemde leden waaronder de smid Cornelis Dircksz. en de timmerman Dirck Gerritsz.¹²

Tot besluit

Daniël van Nieuwaal is in 1440 met Rijnestein beleend en wordt aldaar nog genoemd in 1481¹³. Omdat hij bisschop David van Bourgondeï aanhing, is hij met zijn vrouw Sibilla van Dymondt en hun kinderen in 1456 uit de stad Utrecht verdreven. (De residentie van de bisschop was toen al verplaatst van Utrecht naar Wijk bij Duurstede.) Het gezin is vervolgens op Rijnestein gaan wonen. Twee jaar later worden zowel Rijnestein als de kerk zwaar beschadigd 'door die van Utrecht'. Matthaeus verhaalt daar in een ander boek bloemrijk over¹⁴. Van Nieuwaal was zeer begaan met de Cothense kerk wat ook wel blijkt uit zijn handschrift over die kerk. Waarschijnlijk heeft hij dit in de periode 1460-1465 opgesteld. Het handschrift was in ieder geval in 1659 nog in de kerk danwel op Rijnestein aanwezig omdat dominee Dellijs het noemt. Rond 1700 moet dit ook nog zo zijn geweest omdat dan Matthaeus eruit verhaalt. Tweehonderd jaar later is het daar in ieder geval niet meer. Hofman die rond 1900 uitgebreid van het huisarchief gebruik heeft gemaakt, zal het niet meer hebben aangetroffen daar hij expliciet verwijst naar de publicatie van Matthaeus. Vanuit twee verschillende kanten weten we nu zeker dat de kerk aan de Cothense Brink ooit was gewijd aan de Heilige Agnes. Merkwaardig is wel dat het handschrift van Van Nieuwaal daarvan uiteindelijk de enige mij bekende bron is.

*Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op het Kromme-Rijngebied en op Cothen.

Noten

1. Voor notulen classes zie Het Utrechts Archief (HUA), NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 84. Van de classes-notulen uit de zeventiende eeuw is een transcriptie beschikbaar via HUA, Copieën en transcripties, 1081-1085; Michiel Berendsen wordt vanaf 31-8-1675 doorgaans aangeduid als Michiel Berendsen Scholman (NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 693 ev.); Godefridus Dellijs wordt in 1641 benoemd tot predikant te Cothen (NH Classes Rhenen-Wijk, 2, p. 173, p. 178, p. 181). In 1677 wordt zijn zoon Johannes tot adjunct-

predikant aldaar benoemd (NH Classes Rhenen-Wijk, 4, p. 93) maar tot in 1683 is sprake van zowel dominee Dellijs senior als junior te Cothen (NH Classes Rhenen-Wijk, 4, p. 268). Officiële publicaties noemen echter 1680 als het jaar dat Johannes predikant wordt.

2. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Zutphen, 1983, p. 313.

3. 30-5-1302; HUA, DOM, 1806.

4. B. Voets, Katholiek Cothen in de branding der eeuwen. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, deel 68, 1949, pp. 169-220, specifiek pp. 177-179.

5. J.H. Hofman, *Het kasteel Rijnestein*. Z.p., z.j. [1904], pp. 15-16. Het manuscript bevindt zich in HUA, Collectie Rijsenburg, 1316.

6. H. V[an]. R[ijn], *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom*. Leiden, 1719, deel 2, pp. 95-97; F. van Mieris, *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Vereenigde Provincien etc.* Leiden, 1725-1726, deel 2, pp. 208-209.

7. Gebruik is gemaakt van informatie verkregen via <http://www.katholieknederland.nl/service> (20 november 2002).

8. K. van Vliet, *In kringen van kanunniken - munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*. Zutphen, 2002, p. 157 en p. 173 resp. p. 441.

9. Zie met name noot 2, pp. 37-38.

10. Bijvoorbeeld op 19-3-1621 (HUA: DOM, 3882 resp. Lynden van Lunenburg, 231).

11. 1342: Dekker, 1983, p. 314; R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*. Utrecht, 1928, pp. 138-139; H.J. Kok, *Enige patrocina in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Assen, 1958, p. 19; In een geschil over het collatie-recht van de vicaris van de DOM over de pastorie te Epe in juni 1544 wordt Cothen, naast Doorn en Langbroek, zijdelings genoemd. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, deel 46, 1921, p. 119.

12. 5-12-1544: HUA, Hof van Utrecht, 196-47 (Dekker, 1983, p. 551 geeft abusievelijk 5-12-1534); 1474-1475: H.L.Ph. Leeuwenberg, *Indices op de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom (Gooiland en Betuwe), 1405-1609*. Utrecht, 1995, p. 58; L.P.W. de Graaff, *De broederschappen op het plateland in de provincie Utrecht op het eind van de middeleeuwen*. Een inventarisatie. In: E.S.C. Erkelens-Buttinger et al (red.), *De Kerk en de Nederlanden - archieven, instellingen, samenleving*. Hilversum, 1997, pp. 233-244.

13. Zie noot 5.

14. A. Matthaeus, *Veteris analecta seu Vetera monumenta haectenus nondum visa*. Leiden, 1698-1710 resp. Den Haag, 1738, deel I, pp. 519-529; E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*. Den Haag, deel 2, 1912, pp. 92-93.